

I GLÄDJE OCH SORG

I GLÄDJE OCH SORG

FATABUREN 1995

I GLÄDJE OCH SORG

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1995

FATABUREN 1995

ISBN 91 7108 375 8

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Ebbe Schön

Bildredaktör Åsa Thorbeck

Layout Börje Reinhold

Omslag Lena Lindqvist

Teknisk redaktör Berit Nordin

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denna okänd

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey

Omslag: VM-guld i ishockey 1992. Tre Kronors hemkomst firas på Sergels torg.

Foto Sven-Erik Sjöberg/Pressens Bild.

Främre pärmens insida: Midsommar i Rättvik 1990. Foto Lars Tunbjörk.

Bakre pärmens insida: Vuxendop i Löttorp, Öland 1987. Foto Lars Tunbjörk.

Baksida: Spettekaka. Foto Kerstin Bernhard för Sv. Telegrambyrån ca 1960.

Tryckt hos MediaPrint Uddevalla AB, Uddevalla 1994

HÖGTIDSSTUNDER MED EN STOR BERÄTTARE

Carl-Herman Tillhagen

En decemberkväll 1943 hade jag i mitt hem samlat några flyktingar undan kriget och förföljelserna i Mellaneuropa. Självfallet kom samtalet att röra sig om jagade människor, koncentrationsläger och mänsklig nöd. En ungersk bokförläggare berättade, att han uppmärksammat ett zigenarläger på Söder i Stockholm, och detta gav honom anledning att ge oss en skildring av hur han sett denna folkgrupp behandlas i Östeuropa. Under det han berättade slog det mig, att ingen vetenskaplig undersökning av zigenarna och deras levnadsförhållanden gjorts i Sverige, och innan han ännu slutat tala, hade jag beslutat mig för att göra en sådan.

Följande dag uppsökte jag det zigenarläger, som min ungerske vän omnämnt. Den förste jag träffade i den gamla förfallna träkåk, där zigenarna kunnat få hysa in sig för vintern, var en man i 60-årsåldern. Hans namn var Johan Demitri Taikon, och – som det senare skulle visa sig – utan tvekan den märkligaste och mest begåvade av de drygt 750 zigenare, som fanns i vårt land vid denna tidpunkt, och som jag alla så småningom lärde känna. Han bad mig artigt stiga på. Ett bord viftades rent, barn och ungdomar tystades ned, och kaffe och stora tjocka smörgåsar kom på bordet. – Ack, min herre! Kära du, herr Till... Oschäkta alltså! Jag hörde inte namnet? Jaså, Tillhagen! Ja, var så god min herre! Försmå inte vår fattigdom! Ät och drick!

Vi fick ett trevligt samtal i bästa stämning. *Milosch*, som min värds zigenarnamn var, visade sig ha ett stort intresse för sitt folks framtid. Själv hade han aldrig gått i någon skola och kunde varken läsa

eller skriva, men han underströk ivrigt, att skolgång för barnen var det enda som kunde ge zigenarna en bättre framtid.

– Du förstår, min herre, detta folk kan inte läsa, inte skriva. Var är skolorna för de stackars zigenarna? Vem bryr sej om oss? Ett förbannat pack kallar man oss. Folk säger att vi stjäla, vi bråkar och slåss. Ack, kära du, en stor lögn är detta! Jag skall säga dej: Även vi arbetar, och det inte så litet. Minsann, om vi får ligga på latsidan! Mynten rullar inte på oss. Vi får allt springa efter dem. Gå från plats till plats och söka arbete, så att fötterna värker. Så lever vi. Detta är sanningen. Men vem tror oss?

– Folk vet för litet om zigenarna, Taikon.

– Just ja! Folk vet ingenting annat, än det man ljuger om oss.

– Nå, den saken är ju lätt avhjälpt!

– Hur skulle det ske, kära du? Hur menar min herre?

– Saken är mycket enkel. Du berättar för mej, sanningsenligt och utförligt om allt vad jag vill veta om zigenarna. Sedan skall jag tala om sanningen för alla som vill höra på.

– Aha, på det lilla viset! Nå, vänta ska du få höra! Vi är fattiga, men vi har ändå råd att hålla oss med ett eget språk. Vi kallar det romanés, och det är mycket gammalt. Det är vi rädd om. Jag har ofta gått och funderat på, hur det vore möjligt att skriva ner det, så att det blir som svenska, att man kan läsa det i en bok. Såna tankar har jag haft. Jag har somnat vid att de bråkat i min skalle, och jag har vaknat vid att de dragit mej i håret. Kan *du* skriva upp det åt oss?

– En svår sak, Milosch! Det skulle allt ta sin tid. Månader och år, men så småningom skulle vi kanske kunna göra en ordbok över ditt språk.

– *Mischtó!* Bra! Mycket bra! Du skulle skriva upp orden, både de stora och de små? Du låter inte ett enda falla under bordet? *Devla!* Vid Gud, min vän! Detta kan bli en god sak för zigenarna!

Taikon var mycket entusiastisk. Efter några timmars resonerande var vi också klara med en överenskommelse. Jag åtog mig att skriva ner romaniorden med svensk översättning. Dessa uppteckningar skulle bli Miloschs egendom. Under lika lång tid som ordboksarbetet tog, skulle jag ha rätt att ställa vilka frågor jag ville till Milosch, och svaren skulle vara både utförliga och sanningsenliga. Vid varje arbetstillfälle skulle ordboksarbetet få ta halva tiden, den andra halvan skulle ägnas mina frågor, och svaren skulle bli min egendom.

Miloschs tillfälliga bostad i en hyreslägenhet i ett av Stockholms slumområden. Till höger på bilden Milosch och hans hustru Vuolle, mellan dem Carl-Herman Tillhagen. Foto Märta Claréus 1947.

– Och när kan vi börja? Visserligen är jag en upptagen man, men du bjuder mej verkligen till fest, min herre! *Devla!* Jag kommer, när du behagar be mig!

– Vi börjar bums, Milosch! Onsdag nästa vecka kl. 10 kommer du till mej på Nordiska museet. Där ska vi ha vår arbetsplats.

Så började ett samarbete, som kom att vara i sju långa år, tills en hjärtattack 1950 ändade min medarbetares liv. Vi kunde träffas endast under hösten och vintern, då Milosch under den varma årstiden enligt gammal zigenarsed var ute och reste med sin familj för att skaffa arbete. Han var till yrket kopparslagare, och kunde visa mig många erkännsamma vitsord från restaurangchefer och andra för ett gott arbete. Själv såg jag honom många gånger i arbete inte bara med förtäring utan även vid lagning och nytillverkning av kopparkärl.

Jag hade förberett chefer, kolleger, vaktpersonal och kansli om Taikons besök. Själv mötte jag honom första gången han kom, och sedan fann han själv vägen till mitt rum. Efter något år lyckades jag få honom anställd som så kallad arkivarbetare på halvtid vid Nordiska museet, och detta gav honom en liten lön och ett utomordentligt starkt självförtroende. Han skaffade sig en stor läderportfölj, lik dem som tjänstemännen hade, och förvarade i den de ordsatser vi tillsammans samlade ihop. "Jag har mitt arbete på Nordiska museet", hörde jag honom en gång stolt säga till sina stamfränder. "Jag har fått det stora förtroendet att arbeta där. Jag kommer, och jag går. Ingen granskar min portfölj. 'God dag, herr Taikon! Välkommen!' säger man, då jag kommer. Det är bildade människor på Nordiska museet."

Och så satte vi i gång med vårt ordboksarbete. Jag hade skaffat papper av god kvalitet i sedesformat, och varje antecknat ord fick sin egen lapp. Jag antecknade till en början orden fonetiskt med hjälp av det så kallade landsmålsalfabetet, som tillåter en mycket trogen återgivning av både ljud och accentuering. Varje ord ville Milosch, att jag skulle upprepa, tills han fann, att jag ordentligt uppfattat, hur han ville ha det. Detta kontrollarbete utförde han med påtaglig magisterstolthet.

Efter några timmars arbete hade vi en liten bunt ordlappar på bordet mellan oss. "Var så god, Milosch! Här har du dagens skörd!", säger jag och skjuter bunten över till honom. "Ack, inte mycket, min vän! Sannerligen inte mycket efter så mycket prat!",

Kopparslagaren Johan Demitri Taikon, Milosch kallad, född omkring 1880 i Ryssland, död i Stockholm 1950. Milosch var en rikt begåvad man som livligt intresserade sig för att genom skolning och utbildning höja sitt folks kulturella standard. Som de flesta zigenare kunde han varken läsa eller skriva. Men han var en oförliknelig sagoberättare, en av de största som internationell forskning känner. Foto Märta Cläreus 1947.

säger Milosch, fast ansiktet speglar en viss förtjusning. "Nu ska vi se, hur många ord du har skrivit!" och han börjar räkna: "*Jek, doj, trin, shtar, pansch — schovardésch haj doj* – 62 på ditt språk. *Mischtó!* Men jag köper inte grisen i säcken, herr Tillhagen. Vad står nu här?" Och han väljer på måfå ut en lapp. "Här står '*manúsch*', människor!" – "Bra! Du har förstått mej rätt. Men vad står här? – "*Jek tjej - doj tjej* – en flicka – två flickor". – "Mycket bra, alltså. Detta blir fint, min vän!"

Dag efter dag ökar antalet ordlappar, som han efter varje arbetspass noga räknar och kontrollerar. Så länge vi håller oss till enkla ord, till substantivens former i singularis och pluralis, är arbetet inte svårt. Värre blir det, då jag vill ha ordens former i alla de åtta kasus, som romanispråket använder. Än större blir svårigheterna, då jag vill ha klarhet över verbens böjning, adjektivens deklination och de olika pronominas skilda former. Arbetet försvåras också de första åren av Miloschs svaga kunskaper i svenska språket. Hans samtalsspråk var ordfattigt och fullt av felaktigt använda ord och vändningar. Någon som helst uppfattning av ett språks formlära och syntax hade han självfallet inte.

Jag fick därför försöka konstruera mina frågor till Milosch så, att han i svaret kunde ge mig de ordformer jag ville ha. Ofta missförstod han mig trots mina ansträngningar att göra frågorna begripliga för honom. Men tjänstvillig som han var, grep han då tag i första bästa tanke, som föll honom in och gav sig iväg på en lång utredning om vad han trodde jag ville veta, späckad med historier och konkreta uppgifter om under vilka omständigheter han gjort det eller det. Naturligtvis avbröt jag honom inte. Allt vad han kunde spontant berätta om zigenarlivet var ju av största intresse för mig, och jag antecknade därför allt, vad jag hann med. Om en stund kunde jag varligt lirka honom tillbaks till min fråga, som jag nu, för att inte såra honom, fick ge en helt ny men kanske bättre formulering. "*Devla!* Ack, var det *så du* menade! Oschäkta min dumhet, kära du! Men nu ska du få höra!" Och så kastade sig Milosch in i en ny lång föreläsning, som fortfarande hade litet att göra med vad jag ville veta, men som gav mig mycken kunskap om honom själv och hans förhållanden. Med tålmod från båda hållen kom vi slutligen fram till de riktiga ordformerna.

Under vårt mångåriga ordboksarbete förbättrades Miloschs kunskaper i svenska mycket raskt. Vårt samarbete var ju för hans del också en utförlig kurs i svenska språket. Jag förvånades över den snabbhet med vilken han skaffade sig ett relativt rikt svenskt ordförråd och hur väl han förstod att använda det. Hans minne var förträffligt och hans sinne för ordens innebörd och olika valörer var förvånande.

Vår romaniordsamling kom till slut att omfatta drygt 8 000 ordlappar. Detta motsvarade självfallet inte antalet ord i min sagesmans vokabulär. Bland lapparna ingick många dubletter, liksom en hel mängd språkprov och böjningsmönster. Till förvaringsplats

Tillhagens tjänsterum på Nordiska museet. Milosch har just börjat berätta en ny historia. Foto Märta Claréus 1947.

för sina ordschatter hade Milosch låtit tillverka en vacker låda av björk, som han med stolthet visade upp för sina stamfränder. Hela materialet inlöstes i slutet av 1940-talet av språkmannen, professor Olof Gjerdmann i Uppsala för en summa som Milosch av allt att döma var nöjd med. I samarbete med bibliotekarien vid Kungliga Biblioteket Erik Ljungberg, som ett år rest med Taikon och var väl förtrogen med hans språk, utarbetade Gjerdmann ett digert arbete om Miloschs språk. Verket, som publicerades 1963 i Kungl. Gustav Adolfs Akademiens skriftserie, har titeln *The Language of the Swedish Coppersmith Johan Gypsy Demetri Taikon*. Förutom en fullständig grammatik över romani innehåller verket en ordlista om 3 600 ord med engelsk översättning och index samt ett antal sagotexter som språkprov. I detta storslagna verk över kelderasczagigenarnas språk har – som jag lovade Milosch vid vårt första möte – ”inte det minsta ord fallit under bordet”. Allt är med.

I mitt avtal med Milosch ingick ju, att jag skulle få använda hälften av vår gemensamma arbetstid till min undersökning av zigenarnas seder och bruk och levnadsförhållanden i allmänhet. Zigenarna vill emellertid inte gärna berätta om sina "inre" förhållanden. De vill helst behålla sina "hemligheter", som de säger, för sig själva. Jag ansåg det därför vara klokt att till en början ta upp ett neutralt ämne, för att senare, då vi bättre lärt känna varann, ta itu med mera centrala frågor. Redan vid mitt första sammanträffande med Milosch hade jag lagt märke till, att han var en god berättare. Zigenarnas folkdikt, som förts vidare enbart på muntlig väg från släkte till släkte, borde därför vara det ämne jag behövde.

– Nå, min bäste herre, vad ska vi nu göra? sa Milosch till slut, sedan han noga granskat den första dagens ordlappar. Nu är det du som ska fråga. Så låt höra!

– Du ser litet ängslig ut, Milosch? Men tro inte jag ska ställa till med något polisförhör! Nu ska vi ha trevligt! Berätta något roligt! Kan du sådana där muntra historier, som börjar "det var en gång..."?

– Aha, du menar *paramítji*, förstår jag! *Devla!* Ska jag inte kunna *paramítji*? Kära du, jag har alltid tyckt om att berätta. Det gör alla zigenare, som inte är rena träskallar. Du förstår, då vi inte kan läsa, så har vi ju inga kvällstidningar att ta till. Och vi zigenare, vi är inte så väl mottagna på teatrar och biografer. Också att såna nöjen kostar pengar. Men vi har våra historier! Vi har våra *paramítji*, våra sånger och vår musik. När kvällen kommer, tältet är rest och alla är mätta, då slår vi oss ner vid elden, som brinner framför tältöppningen. Där sätter sig karlarna och röker sina pipor! Dit kommer ungarna smygande, för att de vädrar något roligt, också att våra kvinnor vill vara med, sedan de städat undan efter maten. Ack, käre vän! Där fick vi äntligen ro efter dagens spring efter de rullande mynten, efter bråk och stim med storkäftiga människor med små hjärtan. Där vid elden var vi hemma. Där hade vi stängt dörren för allt dagens obehag. Där fick vi oss en *voiáko diváno*, en trevlig pratstund. Och kvällen går. Kvällsmörkret kommer. Elden flammar. Då säger någon: "*Mothó améngé ekh paramítji, pápo!*" (Berätta en saga för oss, farfar!) Då jag var ung, var Dámo våran pápo. Han kunde! Han kunde berätta! Och aldrig att han nekade att ta fram sina sagor, då någon bad honom! *Devla!* Orden kommer visserligen ur hans gråa skägg, men dom drar iväg med oss långt, långt ut i världen. Vi gråter, käre vän, både av glädje och av

sorg, för så skönt lägger han sina ord, och så mycken lycka finns i den värld, han trollar fram. Ack, Damos sagor var en läkedom för våra hjärtan. Han var sannerligen *ekh paramitjéngo manósch*, en sagoberättare som ingen annan.

– Och du, Milosch, du lärde dig alla hans sagor?

– Jag vill inte skryta. Jag hörde hans sagor många gånger, så de flesta kommer jag ihåg. Och många berättelser har jag fått från andra zigenare. Jag har färdats vida. I Ryssland, i Bulgarien, ja, i Grekland och många andra länder har jag varit. Jag har gärna sökt upp berättarna bland vårt folk och lyssnat och lärt.

– Då ska du få berätta sagor för mej! Dem ska jag skriva upp lika ordentligt som dina romanésord!

Och med detta hade jag släppt lös en sagoflod, som aldrig föreföll att sina! Jag hade inbillat mig, att Milosch skulle kunna några dussin sagor, ungefär det antal som goda berättare förr brukade ha i sin repertoar. Men månad efter månad gick, ja, år efter år, och ständigt hade Milosch nya sagor att berätta. Jag är inte säker på, att jag ens efter sju år, då hans plötsliga död avbröt vårt samarbete, hade tömt hela hans sagoförråd.

Det var äkta gamla sagor Milosch kunde, sagor som jag kände igen bland annat från de förteckningar som finns över alla de indoeuropeiska sagornas olika typer. De hade alla de för denna art av folkdikt typiska inlednings- och avslutningsformlerna, sin tredelning av berättarstoffet och sina stående uttryck, som berättaren hade som stöd för minnet. Miloschs sagor började som vi är vana vid, att de gör i Sverige, med "Det var en gång...". Men ofta, särskilt när han berättade på romani, började sagan med "*Sáh pé, haj náh pé, te tj'avélas pé, tji phenélas pé*" (Det var, och det var inte. Om det inte hänt, skulle det inte ha berättats). Avslutningsformlerna varierade mest. Ofta hette det: "Om de inte är döda, lever de än i dag." Men det kunde också heta: "Men nu var jag inte med längre, och därför är min saga slut." Var Milosch riktigt i berättartagen kunde slutstrofen på romani bli: "*Chánas haj phénas, tal zomí pal kós chore pitjénas*" (De åt och de drack, så att sopporna rann ut genom skorstenen). Slutet på sagan kunde också markeras med följande rim: "*Khoj chánas, khoj phénas, kodó lá sa viderinas*", (Fet mat åt de, och fet mat drack de, och på detta levde de). Eller: "Pojken levde länge och lyckligt, men så en dag föll en vägg på hans bak, och han dog med ett brak." Under berättandet återkom ideligen uttryck sådana som: "som det var sagt, så blev det gjort"; "hur

det var, och hur det inte var"; "ej långt, ej kort färdades de, men tiden gick fort"; "han färdades en dag, och han färdades två, men på den tredje kom han fram".

Milosch fick länge berätta på svenska. Hans svenska var som jag påpekat ordfattig (det lilla han kunde, hade han ju lärt sig på gehör), och han fyllde flitigt i med romanior. Han fick först fritt berätta, medan jag skrev ner så mycket jag hann med. Jag var alltid noga med att visa honom, att hans berättelse fängslade mig och gav mig stort nöje. Sedan han avslutat sagan, fick han diktera den för mig, bandspelare fanns ju inte på den tiden. Under dikterandet kunde jag ju avbryta honom och be honom förklara enstaka ord och vändningar. Sedan sagan på detta sätt nedtecknats under ideliga diskussioner, rättelser och förklaringar, ville Milosch alltid, att jag läste upp det skrivna, och då blev det tillfälle till ytterligare förbättringar.

Till en början försökte jag alltid att få uppgifter om sagan: var han hört den, om det i så fall var en zigenare, en ryss eller kanske någon läskunnig bekant som berättat den. Det visade sig emellertid, att han sällan kunde ge svar på dessa frågor. Det största antalet sagor hade han hört i Ryssland bland zigenare. Han och hans föräldrar hade vandrat under många år i Ryssland och dess grannländer. Sannolikt var Milosch född där, även om han envist uppgav, att han var född i Bollnäs 1879. Först vid rysk-japanska krigets utbrott 1904 torde hans sällskap via Finland ha funnit vägen till Sverige. Då regeringen 1914 beslöt att förbjuda all invandring av zigenare till Sverige, blev Milosch med släktingar kvar i vårt land.

För att vara säker på, att de sagor jag upptecknade, verkligen tillhörde Milosch fasta repertoar, lät jag honom under vårt sista år tillsammans på nytt berätta ett 80-tal sagor, som jag upptecknat ett par tre år tidigare. Utan att han var på minsta sätt förberedd, bad jag honom berätta den eller den sagan, som jag då angav med den titel vi vid upptecknandet givit den. Utan ett ögonblicks betänkannde kunde han börja berätta. Det hände mycket sällan, kanske två eller tre gånger, att han inte kunde erinra sig den åsyftade berättelsen. Detta behövde dock inte innebära, att sagan inte ingick i hans fasta repertoar. Vi torde alla ha erfarenhet av, hur svårt det mången gång kan vara att på uppmaning erinra oss en viss historia. Sinnesstämning, tillfälligt dominerande intressen, trötthet med mera kan kortsluta associationsbanorna. Tyvärr fanns

inte tid för mig att skriva ner de återberättade sagorna, vilket vetenskapligt skulle ha haft ett stort värde. Jag hade dock flera dubbeluppteckningar, och det var intressant att jämföra två olika versioner. Episoderna kom i samma ordning i båda. En analys enligt Aarne-Thompsons *The Types of the Folktale*, skulle visa, att det i båda fallen var fråga om exakt samma saga. Men de var varandra ändå olika. De skilde sig i stilistiska drag, i accenter och belysningseffekter, liksom två tavlor med samma motiv målade vid olika tillfällen av samme konstnär skulle skilja sig från varandra. Vanligen nöjde sig Milosch med mindre ändringar, men ibland, då berättarlusten var särskilt stark, kunde han bygga ut hela episoder i sagan. Dylka "kadenser" inträffade med förkärlek i slutsценаerna, eller annars där det dramatiska skeendet var starkt. Helt obunden av minnets anvisningar, fabulerade han då vidare, fyllde ut replikväxlingen och satte in nya kulisser, allt efter de krav som hans momentana upplevelse av sagan ställde.

Johan Demitri Taikon var ett fenomen som sagoberättare. Omfattningen av hans repertoar var förbluffande. Jag har upptecknat mer än 250 sagor efter honom, förutom ett icke obetydligt antal sägner, ordspråk, sånger och gåtor. Jag känner ur litteraturen kring sagorna intet fall, där en enda sagoförtäljare haft ett större sagoförråd. En man i svenskbygderna i Finland påstod sig visserligen kunna berätta en saga för var dag av året, men han hann med bara 121 sagor, innan döden satte stopp för fortsatt uppteckning. En rysk bonde hade ett förråd av 72 sagor, och en irländsk traditionsbärare menade sig kunna "hundratals" sagor. Det troliga är dock, att hade man bara i tid sökt efter genuina storberättare, hade man säkert funnit fler än de nu kända.

Det märkliga med Milosch som sagoberättare var inte bara den otroliga mängden sagor han bar inom sig, utan sättet på vilket han berättade dem. För honom var den språkliga utformningen bara *ett* av de uttrycksmedel med vilka han skapade sin berättelse. Han berättade också med gester och tonfall, med dramatiska pauser och forsande ordströmmar, med pantomimer och högtidliga predikningar, med skratt och tårar. Det blir sol i stämman, då den unga prinsessan skildras! Hans ansikte lyser av hennes skönhet. Händer och kropp formar luftiga dansrytmer! Och vilken trevlig man är inte kungen! Miloschs stämma myser, händerna stryker ett inbillat skägg, ögat får en majestätisk, landsfaderlig blick, rörelserna blir ålderdomsmärkta men likväl värdiga. Prinsen däremot

Det var omöjligt för Milosch att sitta still och berätta. Han måste upp och använda golvet som scen, och där spelade han en fascinerande enmansteater med sagans olika personer. Han stannade till för att läxa upp någon dumbom, han slog näven i bordet för att markera för häxan vad hennes frid tillhörde, allt under det han visade henne sin ilsknaste min. Hans röst blev mild som en sunnanvind, då han beskrev den sköna unga prinsessan. Med händer och armar formade han de mjukaste och behagfullaste dansrytmer, och orden blev som honung i hans mun. Och när den gamle kungen "tillträda fram", strök Milosch ett inbillat skägg, uppträdde med mild värdighet och med rörelser som var en konungs, som åldern dock gjort litet stel i lederna... Foto Märta Claréus 1947.

är ung och stark. Hans stämma ljuder som klang av trumpeter. Hans gång är som fjädrande stål. Blixtsnabbt svingar han sitt svärd. Spotskt sätter han handen i sidan framför sina belackare, och med kraft stöter han svärdet i skidan. Men hur satanisk är inte häxan! Ful är hon (Milosch visar sin fulaste uppsyn), dolsk är hon, med ondskans källarkyla omkring sig. Milosch stämma åker upp i skrikig falsett och hans ögon blir gröna av raseri...

– Ack om jag hade henne här! Jag skulle lära henne! Minsann, din förbannade häxa... Nå, var var jag?

Och Milosch återvänder till sagan. Hjältens väg är lång. Miloschs stämma mässar entonigt fram dess evighetskaraktär. Ansikte, händer, kropp talar om trötthet, hunger och umbäranden... Men – äntligen! Vad ser han? Milosch gör solbåge med handen och spanar ut i fjärran. Ansiktet är frågande, han plirar med ögonen och böjer sig framåt för att bättre kunna se... Så klarnar ansiktet, han sträcker på sig och drar efter andan... Mina vänner! Vad ser jag om inte ett slott! Sannerligen! Ett slott ser jag så underbart vackert, att jag aldrig sett dess like, aldrig hört något så skönt i ord beskrivas, aldrig ens i drömmen förunnats en sådan härlig anblick! Hans stämma är bävande. Ansiktet lyser. Men det hårdnar på nytt inför de bragder som nu stundar. Stolt rider han mot sitt öde. Han närmar sig slottet. Han stiger av sin häst. Spanar. (Milosch tystnar och en pantomim tar vid.) Han böjer undan buskarna. Stannar ett ögonblick bakom det sista skyddet. Går med bistert ansikte mot slottsporten. Hejdar sig. Ser sig om. Höjer handen för att klappa på slottsporten. Låter den åter sjunka. Bemannar sig och bultar på så det skallar i slottets alla gemak. Öppna! Öppna porten, ni där inne! Annars hugger jag den i bitar!

Milosch använder nästan alltid direkt tal och snabba tempusändringar. När ämnet riktigt griper honom, identifierar han sig själv med hjälten.

– Ack, kära du! Då man berättar en saga, ska man inte dra den på en annan! Man ska berätta den, som om man själv varit med. Då blir det roligt! Det ska inte vara en saga, förstår du, utan det ska vara, som om man själv upplevt hela äventyret.

Miloschs sagoberättande var ett stycke enmansteater. Han har beskrivit för mig, hur i Ryssland kelderaschazigenarna brukade framföra sagorna som ett skådespel, där deltagarna hade var sin roll.

– Ack, min vän! Jag ska säga dej. Vi kunde vara en fyra–

fem stycken, som berättade sagan. En var varg, en prins, äntligen en annan jätte, kalif eller vad det nu skulle vara. Det blev som en riktig teater, förstår du! Mitt i allt arbetet kunde vi sätta i gång. En började. Alla arbetade ändå förstås, men allt efter som det blev mer och mer spännande, gav de tusan i allt som var och bara hörde på eller passade sin tur att ta ordet! Och allt efter det sagan gick, kom det in nya personer. En måste till exempel vara *kadi* och döma de syndare som uppträdde. Han satt där med korslagda ben, snodde ett skägg, som han inte hade, såg högtidlig ut och dömde och domderade. *Mori sábia, tjirí schöró* (min sabel, ditt huvud) kunde han skrika, om han inte hade några turkiska ord att slänga omkring sig. Och där stod den anklagade och bugade sig och var rädd, så att han darrade och varken kunde tala eller svara. Så var där vakter och folk, och alla skrek vad de menade skulle säjas. Det var roligt ska jag säga dej! Vi hade det muntert som på den gladdaste *gózba* (fest).

– Nu kunde det vara en saga med en kalif i. Den som nu gjorde sig till kalif, kunde sitta i timmatal och bara röka pipa, tuga och se högtidlig ut. Och folket bugade sig och slog pannan i golvet och var förskräckta för denne jäkel, som satt och mådde och hade kul och rökte sin pipa och drack vin för hela slanten!

En gång i Rostov höll vi på att laga och förtenna stora koppar-kittlar åt ett regemente. En i sällskapet hade ställt en stor kittel på härden, öst på kol och satt i gång fläkten. Där stod han så på sin ställning och skulle sköta hårdlödningen. Men ett tu tre blev det hans tur att berätta. Han slängde vad han hade för händer och skubbade bort till de andra och högg in i sagan. Och kitteln stod där på elden, så att det brändes ett sjujåkla hål i botten på den!

– Då läste jag luslagen för honom! Din dumbom! Du hade väl kunnat tåla dej! Nu har du förstört kitteln!

– Är det mitt fel? Är du förbannad? Måste jag inte svara i sagan? Ordet var hos mej!

– Ack, där gick pengar! Men det var bara att gå på. För tusan! På den tiden hade vi roligt. Då gick tiden på hjul! Ack, om jag hade de tiderna tillbaka!

Milosch var en stor konstnär. Varje hans saga var en skapelse fram-sprungen ur hans starka konstnärliga känsla. Mästare var han också i sitt val av ord. Han njöt av vackra uttryck, och för språkets musikaliska välljud hade han ett utmärkt öra. Ingenting gjorde honom

lyckligare, än då sagan "löpte", det vill säga då orden kom osökta och täckte hans tanke och känsla. Nästan alltid bad han mig läsa upp sagan för honom, sedan jag skrivit ner den. Efter läsningen kunde jag överraska honom med tårarna rinnande efter kinderna. "Tusan också! Den löper fint. Detta låter vackert... fan i mina gamla rinnande ögon..."

I denna känslighet inför sitt verk intar Milosch bara till graden en särställning bland berättarna. Minnet av många förträffliga svenska berättare stöder mig i detta påstående: deras uttrycksfulla språk, deras dramatiska framställningssätt, deras behov av lyssnande öron är utan tvivel utslag av konstnärlig sensibilitet. Den borne berättaren är inte bara en ordkonstnär utan även en skådespelare. Detta förhållande synes mig vara av stor vikt att ha i minnet vid studiet av sagans liv. Berättarens val av repertoar, som för sagans tratering måste ha stor betydelse, är uppenbarligen inte ett slumpens verk, utan ett avgörande mellan berättaren och hans konstnärssamvete, hans sätt att använda sig av ordet, tonfallet, mimiken och övriga uttrycksmedel likaså.

Tyvärr har vetenskapen hittills ägnat föga intresse åt dessa för sagans biologi så betydelsefulla problem. Man har därför studerat sagan utan tillräckligt hänsynstagande till dess beroende av berättaren, och mer sökt efter varianter, "belägg" och karteringsmaterial än efter konstverk. Därav har också följt, att man betraktat berättaren endast som en förmedlare mellan släktena av en slags i sagan immanent prototyp. Dessa förmedlare har en gång lärt sig sin läxa, som de sedan, då det så lämpat sig, memorerat för andra, som i sin tur lärt sig sagan, och så undan för undan. Jag tror inte, att folkdikten inom en kulturkrets traderas på detta mekaniska sätt. Berättaren spelar en mer aktiv roll. Han är ingen löpare, som lämnar sin saga som en stafett från släkte till släkte. Snarare är han en ortagårdsmästare, som bland markens mångfaldiga blomster väljer ut dem han särskilt älskar, planterar om dem i sin egen trädgård, vårdar och tuktar dem för att på så sätt dra upp vackrare och hårdigare plantor att ge i arv. Får dessa behövlig vård och ans trivs de, varom inte förvildas de igen och går åter upp i allmänningens flora. Det senare alternativet är tyvärr det vida vanligare.

Det är fel att tro, att folksagan i konstnärlig form kan bäras fram genom tiderna av den anonyma massan. Detta är lika felaktigt att tro som att inbilla sig, att spelmannens tonskapelser kan föras vidare från släkte till släkte av alla och envar. Gemene man kan

Milosch var ju kopparslagare och det inte bara till namnet. Han kunde sitt yrke. Bilden är från 1926, då yrket ännu i någon mån kunde föda sin man. Längst till vänster Milosch, som just förtenner locket till en kast-rull. Han får hjälp av zigenaren Bessiks pojkar Kole, Milosch och Vane. Den sistnämnde sköter den hemmagjorda pusten. Vanligen bestod denna av två fårskinn, vardera hopsytt och försett med ventiler och blåsrör. Under arbetet vid ässjan sitter den som sköter pusten på marken med ett dylikt fårskinn under vardera armen. Genom att vagga i sidled klämmer han ihop det ena skinnet, som därvid blåser luft under kolen i ässjan, medan den andra fårskinnssäcken fylls med ny luft.
Foto Bertil Norberg 1926.

visserligen uppskatta både saga och melodi, men han är mycket sällan en god berättare och lika sällan en god spelman. Goda traditionsbärare är nära nog lika sällsynta som goda diktare, med vilka de i fråga om begåvningsart har utpräglad likhet. Ett glatt sällskap skrattar hjärtligt åt en god historia, men hur många av de skrat-tande kan sedan återge anekdoten med samma elegans och konst-närskap som då den presenterades dem? Än färre torde kunna återge en saga, som till sin längd och uppbyggnad är exklusivare och som därför nödvändigtvis ställer stora krav på berättarens minne och framställningskonst. Bland "folket" måste därför sagan som konstverk nivellera. Otaliga uppteckningar visar detta, och sagosamlingarna är därför fyllda av sagoskelett, som mer för-skräcker än förnöjer. Uppträder inte i detta stadium av sagans liv en berättarkonstnär, som genom makten av sin berättartalang och trollkraften av sin personlighet ger henne nytt liv, glöms hon och blir liggande i någon av de andliga kökkenmöddingar, som kan-tar släktenas väg. Folksagan pendlar mellan nyskapelse och nivel-

lering. I detta liknar den många andra andliga fornminnen, som lever, blomstrar och förfaller, för att åter, när någon tid gått förbi, leva upp igen, växa till och på nytt slå ut i blom, och det i en rytm, som vi väl kan belysa, men knappast beräkna.

Jag upplevde både som människa och forskare många högtidsstunder med Milosch. Det syntes mig nästan som ett under, att i en så mekaniserad och teknokratisk värld som vår få uppleva den gamla folkdiktens största skapelse, folksagan, som en integrerande del av vardagen i en fattig och utstött folkspillras liv. Det var Milosch som gav mig denna upplevelse, Milosch, denne enastående berättare, så full av skapande fantasi, varmhjärtad humor, takt och väl förvaltd, rik livserfarenhet. Vi blev mycket goda vänner.

Efter ett par års samarbete med Milosch beslöt jag att söka ge ut ett antal av hans sagor för att ge en större allmänhet en uppfattning av vilket rikt andligt arv de föraktade zigenarna förvaltdade i sina sagor och i sin folkdikt i övrigt. Ganska snart insåg jag, att de efter Miloschs diktamen nedskrivna sagorna knappast skulle kunna få en förläggare. En berättare kan inte ge sitt bästa framför en raspdande penna och med den snigelfart nedskrivandet tvingar till. Och hur skulle jag kunna göra rättvisa åt de nästan ogripbara skönhetsvärden, som Milosch skapade genom sitt dramatiska och pantomimiska sätt att berätta? Jag gick till våga på följande sätt.

Jag valde först ut de sagor, som jag ville ha med i min samling. Dessa studerade jag noga. Då Milosch var på sitt bästa berättarhumör, bad jag honom berätta den saga av mitt urval, som passade bäst för hans tillfälliga sinnesstämning. Fritt och ostört fick han så berätta den. Jag hade bara att hålla mig ur vägen för honom, där han "berättade omkring" i mitt rum, lyssna och skriva. Fraser, uttryck, dialoger och allt vad jag annars hann med, antecknade jag. Så snart Milosch lämnat mig, skrev jag ner sagan i ett drag med de ord som ännu sjöng i mitt öra och i den anda och mening, som år av samvaro med min sagesman lärt mig var hans. Jag har kallat detta ett återberättande, då det självfallet inte kan vara frågan om ett fonografiskt återgivande av min sagesmans ord. Det sätt jag valt för att få fram mina texter, vill jag inte påstå är till alla delar idealiskt, men de ger kanske ändå exempel på hur sagan en gång berättats. Jag skulle tro, att de flesta internationella sago-samlingar är tillkomna under långt sämre förutsättningar än Miloschs zigenarsagor.

Påskfest hos Milosch 1944.

Taikon berättar utkom på Norstedt & Söners Förlag 1946. Två år senare utgavs boken i tysk språkdräkt på Artemis-Verlag i Zürich, där en ny upplaga trycktes 1973 och en ex-librisupplaga för bokälskare utkom 1976. Ett 20-tal av sagorna i *Taikon berättar* publicerades 1956 i USA under titeln *The Gypsy Fiddle and other Gypsy Stories*, Milosch blev på detta sätt både känd och beundrad av den internationella forskningen som en av världens verkligt stora sagoberättare.

Men det var inte bara sagor jag skrev ner i Johan Demitri Taikons sällskap. Med åren samlades tusentals sidor uppteckningar, som syftade till att ge en bred skildring av zigenarnas levnadsförhållanden. Vi diskuterade ingående zigenarnas resor och vandringar, hur de skaffade sig livsuppehållet, och hur de kunde dra sig fram med kopparslageri, hästhandel, skrothandel, tivolverk-

*Zigenska barn har hemspråks-
undervisning i Nytorpsskolan i
Enskededalen. Lärare är Demetri
Taikon. Foto Ann Eriksson
1993.*

samhet, musik, spådom med mera. Vi anslog mycken tid åt att beskriva deras bostadsförhållanden under vandringarna: oftast ett särskilt konstruerat tält, kalla vintrar, tillfälliga slumbostäder, i senare tid husvagnar och gamla uttjänta bussar. Vi diskuterade bostädernas utrustning med sängkläder, köksutrustning och möbler, vad för slags föda man anskaffade, hur den tillagades och vilka måltidsseder man hade. Milosch fick redogöra för männens klädsel, och hans hustru Vuolle fick beskriva kvinnodräkten och dess smycken. Vi gick grundligt igenom seder och bruk vid bröllop, fest och begravning. Milosch fick redogöra för zigenarnas tro om döden och om de makter som styr världen, om Gud och religion. Vi diskuterade barn och barnuppfostran, lekar och nöjen, sånger och musik, sjukdomar och sjukvård. Långa samtal hade vi om zigenarnas rättsförhållanden och deras *kriser* eller rätttegångar. Ofta talade vi om övertro och trolldom och om människors ondska och

Från tältskolan i Sköndal sommaren 1945.

*Bilden är tagen 1946 vid
Miloschs son Vajtulos bröllop
med Jofi, en polsk zigenerska. I
förgrunden Milosch och Vuolle.
I bakgrunden Miloschs söner
jämte deras hustrur och barn.
Foto Märta Claréus.*

avundsjuka. Ständigt återkommande samtalsämnen var också zigenarnas förhållande till myndigheterna och vardagsumgänge med det svenska samhället. Det tröt oss aldrig samtalsämnen.

En icke oväsentlig del av detta material har jag under åren 1947–1959 publicerat i ett 20-tal längre uppsatser i den engelska tidskriften *Journal of the Gypsy Lore Society*.

Men mitt mångåriga samarbete med Milosch förde också till andra och för zigenarna mer påtagliga och begripliga resultat än vad dessa skrifter gav dem. Jag hade givit Milosch ett löfte att hjälpa zigenarna till skolgång, till ökad bofasthet och en bättre anpassning till det svenska samhället. Under 1940–1950-talen höll jag hundratals föreläsningar landet runt om zigenarna, ofta illustrerade med Arne Sucksdorffs utmärkta kortfilm *Zigenare*. I artiklar,

tidningsintervjuer, radioföredrag och TV-framträdanden visade jag på zigenarnas svåra förhållanden och underströk vår skyldighet att ge dem hjälp. Denna information mottogs med desto större förståelse som intresset för den tredje världens folk under krigsåren växt sig allt starkare. Hösten 1952 ringde mig en riksdagsman, och sade sig vilja med ett antal riksdagskolleger motionera i riksdagen för en utredning rörande zigenarnas levnadsförhållanden. I ett brev gav jag honom faktaunderlag för en dylik motion. Undertecknad av ett tiotal riksdagsmedlemmar inlämnades den till vårriksdagen 1953. Sedan arbetsmarknadsverket, skolöverstyrelsen och socialstyrelsen förordat en allsidig utredning av vandningsfolkets levnadsförhållanden, beslöt riksdagen att en sådan skulle verkställas. Tre utredningsmän tillsattes. Dessa antog arbetsnamnet "1954 års zigenarutredning".

Den dag då riksdagen fattade detta beslut var för mig en högtidsdag: vårt folk hade beslutat att ta sig an en främmande och för-

Johan Demitri Taikon dog 1950 och jordfästes efter grekisk-ortodox ritual. Foto Märta Claréus.

Förberedelser inför bröllopsfesten. På bilden Emanuella, Katti och Fia, som hör till de svenska zigenarna. Foto Ann Eriksson 1993.

aktad folkspillra för att föra den in i sin kulturella gemenskap.

Ty detta blev zigenarundersökningens resultat. Jag blev dess sakkunnige och fick i uppdrag att besöka alla vårt lands zigenarfamiljer och med dem diskutera deras framtid. Detta verkställdes 1954–55. Följande år publicerades zigenarutredningens *Betänkande* i Statens offentliga utredningar. Som bilaga ingick min intervjuundersökning *Zigenarnas levnadsförhållanden 1955*. De i Betänkandet framlagda förslagen godkändes i allt väsentligt av värriksdagen 1958, varvid särskilt underströks betydelsen av att barnens skolgång tryggades och att zigenarna bereddes sysselsättning på arbetsmarknaden. Detta innebar, att arbetsmarknadsverket fick åta sig en dryg del av arbetet med zigenarnas samhällsanpassning. I kungl. brev 1960 bestämdes, att arbetsmarknadsverket också skulle svara för bostadsanskaffningen för zigenarna. Som sakkunnig i

verket (liksom i socialstyrelsen) kallades jag ideligen de följande åren till skilda orter i vårt land, där zigenare ville slå sig ner, för att hjälpa till med bostadsanskaffningen. I stort sett visade de kommunala myndigheterna förståelse. Där inga hyresbostäder stod att få, kunde jag på kommunal mark och i samarbete med ortens tjänstemän utse en tomt, där en av arbetsmarknadsverkets s.k. paviljonger kunde uppföras. Dessa paviljonger var goda, vinterbonade, källarlösa bostäder om 72 kvadratmeters boyta jämte 13 kvadratmeter ekonomiutrymmen. Byggnaden inrymde kök och tre rum jämte badrum och hall. Köket hade elspis, kylskåp och helt modern köksutrustning, golven i alla rum var täckta med linoleummattor, färgskalan i alla rum var ljus och trevlig. Husen blev inte zigenarnas egendom, utan de hyrdes ut av arbetsmarknadsverket till kommunerna, som i sin tur kunde ta ut en mindre hyra av de boende.

Med få undantag lärde sig zigenarna snart att sköta sina nya hem och att trivas i dem. Den 1 juli 1960 var i hela Sverige 97 familjer om 377 medlemmar bofasta, medan ca 125 familjer om tillsammans ca 560 medlemmar nomadiserade. Den 1 juli 1964 var 216 familjer om tillhopa 911 medlemmar bofasta, medan endast 15 familjer om tillhopa 82 medlemmar levde ett ambulerande liv. Dessa 15 familjer var de sista av de 761 zigenare som fanns i vårt land, då jag 1943 började min zigenarundersökning. De var ättlingar till de zigenare, som blev kvar i Sverige då myndigheterna 1914 förbjöd all zigenarimmigration. I min bok *Zigenarna i Sverige* (1965) har jag grundligare och med bildmaterial kunnat redogöra för zigenarnas förhållanden och de statliga åtgärder som vidtogs för deras inlemmande i det svenska samhället.

Våren 1964 besökte jag alla zigenarhem i Göteborg. Där stod tre av arbetsmarknadsverkets paviljonger just uppförda, och familjerna var nyss inflyttade. I ett av husen mötte mig husmodern, och knappt hade hon fått syn på mig, förrän hon tog mig i armen och ivrigt visade, att hon hade något viktigt att säga mig.

– Tillhagen, det var då bra du kom! Nu ska du få se! Titta här! Ser du sådan fläck det är på väggen? Och *här!* och *här!* Se bara! Det är slarvigt gjort, medge det! Och titta här bakom elementet!

– Men, Luba, är du ledsen för att du och din familj fått flytta in i detta nya hus? Tycker du inte om det?

– Är du förbannad? Tycker jag inte om mitt hus? Jag *älskar* detta hus, Tillhagen, och jag kan inte tåla, att det har den minsta fläck...! Det är hela saken. Förlåt mej, kära du, om jag låter otacksam! Jag

kan bara gråta, då jag ser, hur fint vi har det. Jag säger till min man om kvällen, då barnen – kan du tro – *badat* och sover under rena lakan i en riktig säng, *Devla*, säger jag, *Devla*. Detta kan inte vara sant! Jag vaknar nog i morron i ett tält!

Tjugo år senare höll jag en föreläsning om zigenarna på Etnografiska museet i Göteborg. Hälften av mina åhörare var zigenare, de flesta modernt klädda unga damer. Efter föreläsningen berättade de för mig, att de just höll på att ordna en utställning i Göteborg om zigenarna. De hade alla gått igenom vanlig folkskola, flera hade skaffat sig ytterligare utbildning som lärarinnor, sekreterare med mera. De kände sig alla väl tillfreds med att vara inlemmade i det svenska samhället och kunde inte tänka sig ett annat liv.

*Fr.v. Milosch' bror Grantja,
hans bror Johannes, hans syster
Olga, äldste sonen Fardi, sonen
Savka, hans hustru Vuolle,
Grantjas hustru, Milosch syster
och Milosch själv.*

